

De

ASC 4131

Prof.dr F.P. van Oostrom

Mijnheer de Rector Magnificus,
Zeer geachte leden van de Raad,
Mijnheer de voorzitter van de Raad van Bestuur,

Rond tweehonderd jaar geleden, op 14 januari 1777, een profetie is in
vermaak. Walter, schiedbewaarder van de Onze Lieve Vrouwe Kater-
draal in Dorreik, bibliograaf maar aan de lijk van deze bisschopscand

De waarde van het boek

overgegaan van het geleide woonsla van kanunnik Willem van Breege.
Het huis van deze vakkenners geestelijke, gelegen bij het beest van de
stet), werd gewaand op 59 ponden. De boekerij van Walter was dus
binnen het dubbele waard van het woonsla van Willem - maar zij betaald
dan ook maar liefst 20 zwaarte volmsla. Het is hande.

Het boek en Nijten in 1777 dus bijna 2000 gulden waard. Het is een
sprekend voorbeeld van de toestand van de bibliotheek waarin vóór de
middeleeuwen en de waarde van het handgeschreven
betreft. Zo is nog omstreeks 1900 in Parijs, de T
streek, de prijs van het gemiddelde boek gelijk aan
de hoge ambtszaken van het koninklijke het de
Pavia van 1905 de toestand van een aantal gele
jaarstentoon van een professor in die stad.

Rede uitgesproken in de Pieterskerk
ter gelegenheid van de Dies Natalis
van de Rijksuniversiteit Leiden
op 8 februari 1994

A 20 4131

Prof. dr. F. P. van Oostrom

De waarde van het boek

UTRECHT
RIJKS UNIVERSITEIT
BIBLIOTHEEK

Rede uitgesproken in de Pieterskerk
ter gelegenheid van de Dier Natsis
van de Rijksuniversiteit Leiden
op 8 februari 1994

RIJKS UNIVERSITEIT UTRECHT
BIBLIOTHEEK
2-25 052 5

Rijks Universiteit Leiden
2

*Mijnheer de Rector Magnificus,
Zeer gewaardeerde toehoorders,*

Ruim zevenhonderd jaar geleden, op 24 januari 1277 om precies te zijn, vermaakte Walter, schatbewaarder van de Onze Lieve Vrouwe kathedraal in Doornik, *bibliotecam suam* aan de kerk van deze bisschopsstad. De boekerij werd ogenblikkelijk te gelde gemaakt, en bracht 140 Parijse ponden op. Tien dagen eerder was het Doornikse kapittel tot taxatie overgegaan van het geërfde woonhuis van kanunnik Willem van Brugge. Het huis van deze voorname geestelijke, gelegen bij het belfort van de stad, werd gewaardeerd op 85 ponden. De boekerij van Walter was dus bijna het dubbele waard van het woonhuis van Willem - maar zij bestond dan ook maar liefst uit *undecim voluminibus*, elf banden.¹

Elf boeken blijken in 1277 dus bijna twee huizen waard. Het is een sprekend voorbeeld van de totaal andere dimensies waarin tijdens de middeleeuwen de waarde van het handgeschreven boek moet worden gezien. Zo is nog omstreeks 1400 in Parijs, de Europese boekenstad bij uitstek, de prijs van het gemiddelde boek gelijk aan een weksalaris van de hoge ambtenaren aan het koninklijke hof aldaar, en belopen in het Pavia van 1485 de kosten van een tweetal gezangboeken meer dan het jaartractement van een professor in die stad.

De kostbaarheid van boeken in de middeleeuwen gaat hand in hand met zeldzaamheid. We mogen gerust aannemen dat de elf banden die Walter van Doornik naliet, voor zijn tijd een respectabele collectie vormden. Natuurlijk waren ook in de middeleeuwen de institutionele bibliotheken rijker voorzien dan die van particulieren; maar ook hier doen de getallen voor moderne begrippen verbijsterend bescheiden aan.² De sedert tien jaar meest bekende middeleeuwse bibliotheek, die van de benedictijnen uit Umberto Eco's *De naam van de roos*, is met haar tienduizenden banden een onmiskenbaar op moderne maat gesneden middeleeuwenfictie.³ In werkelijkheid bezat de grootste bibliotheek der veertiende-eeuwse christenheid, die van de Sorbonne te Parijs, niet meer dan 1722 banden, en in de dertiende eeuw minder dan duizend.⁴

Letterkundige circuits

Binnen een dergelijke context van de markt voor boeken te willen spreken, is een dwaas anachronisme - al helemaal als we ons richten op de boekenmarkt voor leken, in de volkstaal dus. Een dergelijke markt bestaat namelijk eenvoudig niet. Niet dat de dertiende-eeuwse wereldse elite geen aandacht had voor iets dat wij als literatuur kunnen benoemen: het tijdverdrijf-in-woorden van de poëzie en de verhaalkunst, met rijke ethische en esthetische functies. Maar deze literatuur bestaat in deze tijd en kring nog nagenoeg buiten het boek om, in casu in de aggregatietoestand van de mondeling verbreide tekst.

Het vormt een van de allergrootste handicaps van mijn métier dat wij ons van de aard en omvang van deze middeleeuwse orale literatuur maar zo'n hopeloos gebrekkig beeld kunnen verschaffen. De weinige gegevens die ons langs indirecte weg bereiken, zijn doorgaans even schaars als sprekend. Zo is er in het Middelnederlands geen enkel boek met de geschiedenis van Tristan en Isoude overgeleverd, maar blijkt uit talrijke verwijzingen in Middelnederlandse teksten dat menigeen in deze streken toch wel degelijk bekend was met hun levensverhaal.⁵ Voorbeelden als deze laten iets zien van de immense krachtlijnen in een literaire wereld die voor ons ondergronds geworden is: die van een alomvattende oraliteit.

Maar in de wereld van het opgeschreven woord wordt ons een ander verhaal verteld. Bekijken we de overleveringstoestand van de vroege Middelnederlandse letterkunde, dan valt ten eerste op hoe groot, maar ook hoe weinig coherent dit corpus boeken en fragmenten eigenlijk is. Van heel veel, ook door ons belangrijk geachte teksten, resteert één enkele bron. Daar komt nog bij dat deze literaire bronnen weliswaar de vormgevingsprincipes van het middeleeuwse boek gemeen hebben, maar eigenlijk toch maar vrij zelden van dezelfde hand zijn, of zelfs maar uit dezelfde werkplaats afkomstig lijken.⁶ Ook op auteursniveau is het diversiteit troef: we kennen voor de vroege periode werk van tientallen schrijvers, die per persoon de Middelnederlandse letterkunde met één of twee teksten hebben verrijkt.

Ofschoon ik in dit ultrakort bestek de zaken wat gesimplificeerd moet voorstellen, lijkt aan de basis het patroon te heersen van een geschreven

literatuur die als verschijnsel in haar eigen tijd zeker verbreiding kende, die ook hoogwaardig was en soms zelfs uitgesproken rijp voor Europees begrip, maar tegelijkertijd ook verregaand verbrokken. Het mag, beneveld door de wolk van niet-weten die ons van de middeleeuwen scheidt, hoogmoedig klinken om te suggereren dat wij in sommige opzichten beter geïnformeerd zijn over wat er in het toenmalige letterkundige leven aan de gang was dan de middeleeuwse zelf, maar toch lijkt dat wel degelijk soms het geval.

Neem nu de *Lutgart*.⁷ Rond 1247 schreef de Vlaamse dominicaan Thomas van Cantimpré het heiligenleven van deze vrome non uit Belgisch Limburg, die hij persoonlijk had gekend. De vita werd weldra verdietst: omstreeks 1270 bewerkte Willem van Affligem haar in grandioze Middelnederlandse verzen - de eerste jamben in het Nederlands, en voor eeuwen ook de laatste. Hoe subliem het werk ook is, het lijkt niet ver buiten zijn primaire context te zijn geraakt: wij hebben er één handschrift van dat uit de tijd van Willem zelf stamt, en hoogstwaarschijnlijk zelfs in de abdij Affligem is afgeschreven naar diens autograaf. Maar dat is dan ook alles wat ons van dit meesterwerk rest; het lijkt erop of deze parel in zijn oester is gebleven. Nog in dezelfde generatie, en op loopafstand - voor middeleeuwse begrippen dan: hemelsbreed gaat het om pakweg 50 mijl - berijmde evenwel een geestelijke die zichzelf voorstelt als broeder Geraert een tweede versvertaling van Lutgarts Latijnse vita, die hij opdroeg aan het benedictinessenklooster Nonnemielen bij Sint-Truiden. Ook van deze tweede Middelnederlandse *Lutgart* is slechts één enkele bron bewaard gebleven, maar ook ditmaal: wát voor één - uit Nonnemielen zelf, en alweer gekopieerd naar 's schrijvers eigen exemplaar.

Het komt mij voor dat als getuigenis van letterkundig leven in de vroege tijd de *Lutgart* een grotere exemplaarwaarde toekomt dan haar tot nu toe is gegund - en als die indruk juist is, dan heeft dit nogal wat implicaties voor de wijze waarop wij de geschiedenis der Middelnederlandse letterkunde zouden moeten bezien, en uiteindelijk zelfs schrijven. Zolang immers uitdrukkelijk niet anders blijkt, zijn wij geneigd om Nederlandse literatuurgeschiedenis voor het tijdperk van de middeleeuwen in hetzelfde perspectief te zien als die van de moderne tijd. Kijken we dan naar de belangrijke geschiedenis die collega Ton Anbeek

heeft geschreven van de Nederlandse letterkunde tussen 1880 en 1960, dan dankt diens geschiedverhaal haar coherentie niet alleen aan de scherp gedefinieerde invalshoek die Anbeek aanhoudt, noch ook alleen aan de vaak rigoureuze selectie die hij heeft gepleegd, maar zeker ook aan de omstandigheid dat veel van die eenheid zelf een historisch werkzaam feit is.

De literatuurgeschiedenis van de moderne Nederlandse letterkunde laat zich beschrijven, zoals Anbeek doet, als een aaneenschakeling van literatuuropvattingen omdat die ontwikkelingsgang niet slechts door de beschouwer met zijn helikopterblik wordt waargenomen, maar ook omdat zo'n keten zelf van Kloos tot Komrij is gesmeed. Moderne Nederlandse schrijvers zijn doorgaans goed op de hoogte van elkaars bestaan en werk; en hoezeer zij ook hun individualiteit plegen te cultiveren, ze gaan toch samen in een tijdschrift (vaak om zich af te zetten tegen een voorafgaand clubje), ze recenseren elkaars werk, gaan met elkander op tournee of in debat - zulks tot en met de knokpartij op de stoep van Américain tussen Nijhoff en Du Perron, een mythische titanenstrijd die in werkelijkheid niet meer dan wat onhandig duw- en trekwerk schijnt te zijn geweest, maar voor hetgeen ik hier betoog toch metaforisch is: in de moderne Nederlandse letterkunde hebben de schrijvers nauw contact.

Uitzonderingen daargelaten - en aanstonds zullen we de grootste daarvan ampel bespreken - is zoiets in de periode van de Middelnederlandse letterkunde veel minder het geval. Wat dat betreft ligt het historische beeld van het Middelnederlandse literaire bedrijf waarschijnlijk dichter bij het beeld zoals niet de letterkundigen van het hedendaagse Nederland, maar de historici der middeleeuwse Lage Landen het ons voorhouden: van een samenleving die bij al haar dynamiek en inventiviteit fundamenteel kleinschalig was, en in hoge mate lokaal gebonden.⁸ En evenals bij andere vormen van middeleeuwse nijverheid, lijkt ook binnen het creatieve schrijfbedrijf te hebben gegolden dat producent en consument vaak dicht bij elkaar verkeren, en dat de een (hier: de auteur) zijn werk nauw afstemt op de wensen van de ander (hier: opdrachtgever en publiek), en zonder dat zij nu bepaald beogen, en ook niet bereiken, dat het produkt - het literaire boek - grootschalige verbreiding krijgt.

Het individu als fenomeen

Maar juist wanneer structuren zwak ontwikkeld zijn, wordt de rol van individuen eens te meer bepalend. Het moet vooral aan zulke gedreven individuen te danken zijn geweest dat ook de middeleeuwse Lage Landen schrijvers, lezers en teksten hebben voortgebracht die, tegen alle versplintering en regionalisme in, wel degelijk wegen vonden waarlangs zij in contact geraakten. Met straatlengten de grootste communicator is in dit verband Jacob van Maerlant (ca. 1230 - ca. 1295). Als eerste Nederlandse schrijver is hij het middelpunt van een waarachtig letterkundig netwerk. Jacob van Maerlant is een fenomeen dankzij de kwantiteit en kwaliteit van wat hij schreef, en van degenen die hem lazen; maar ook in ander opzicht tart hij het beeld van middeleeuwse literaire communicatie zoals ik het hierboven in zijn algemeenheid heb geschetst: vanwege de vracht boeken namelijk die hij zelf heeft gelezen en gebruikt.

Als uitkomst van het bronnenonderzoek dat ik deze jaren samen met een aantal promovendi (in het bijzonder Petra Berendrecht) heb kunnen verrichten, beschikken wij thans over een lijst van meer dan zestig teksten die door Maerlant in zijn oeuvre zijn verwerkt. Al in zijn eerst-bekende werk, zijn *Alexanders geesten* waarin hij het levensverhaal van Alexander de Grote vertelt, verweeft hij zijn Latijnse hoofdbron met zo'n vijftien andere teksten. In totaal zijn in de vijf grote gedichten uit zijn eerste periode, toen hij in Holland-Zeeland werkte, ruim dertig bronnen aanwijsbaar. En dan te bedenken dat deze zeventigduizend verzen tot stand kwamen op het dertiende-eeuwse Voorne, een piepklein eilandje dat in die tijd vermoedelijk meer schapen dan mensen telde, en voor een kring van edellieden die om zo te zeggen alleen dankzij hun hoog opgeworpen burchten aan het natte, lege polderland ontstegen waren, en met in geen velden of wegen een behoorlijke bibliotheek! Vooral dit laatste heeft literatuurhistorici voor raadsels gesteld: hoe kwam Jacob van Maerlant toch aan de boeken die hij nodig had?⁹ Gelukkig blijkt bij nader onderzoek ook deze vage vraag benaderbaar genoeg om Maerlants belezenheid uiteindelijk niet minder indrukwekkend, maar gelukkig wel beter begrijpelijk te maken.

Voor zulk goed begrip dienen wij om te beginnen te beseffen dat Jacob

van Maerlant moet hebben beschikt over een geheugen op-zijn-middeleeuws. In het toenmalig onderwijs werden scholieren en studenten, zowel om praktische als principiële redenen, van meet af aan doorkneed in memorisatie. Complete teksten werden klassikaal en uittrentreuren opgedreund, en er zo voor altijd in gehamerd.¹⁰ Deze commandotraining in *memoria* gaf aan middeleeuwse intellectuelen voor hun verdere leven het vermogen mee om een immense hoeveelheid tekst en kennis in het hoofd te houden. Voor heel wat van de gegevens die Maerlant zo kwistig door zijn werken strooit, heeft hij dan ook vermoedelijk geen omweg via perkament behoeven maken, maar kan hij rechtstreeks uit zijn geheugen hebben geput. Zo lijkt Ovidius bij Maerlant permanent oproepbaar in het werkgeheugen te hebben gezeten. Het zichtbare gemak waarmee hij uitweidt over Perseus, Prometheus, Europa, Romulus, Medea, Hercules en zovele anderen uit die grandioze galerij, duidt erop dat hij de *Metamorfosen* kon dromen.¹¹

Daarmee daagt al een duidelijk profiel van Maerlants belezenheid. We vinden in zijn werk de lectuur weerspiegeld van iemand die de artesopleiding van een goede middeleeuwse kathedraalschool heeft doorlopen. In Maerlants geval is dat vermoedelijk de prestigieuze kapittelschool van St. Donaas te Brugge geweest: een opleidingsinstituut dat jongens klaarstoomde voor klerkenfuncties binnen kerk en wereld. Waar dit verhaal zich afspeelt in de eerste helft der dertiende eeuw, en dus voordat de echte specialisatie onder intellectuelen zou gaan doorzetten, betekende dit dat de alumni van St. Donaas van heel wat markten thuis dienden te zijn. Uiteraard dienden zij voor alles zeer grondig Latijn te kennen (bovenop het Frans en Diets dat de toenmalige elite in het Brugse gemakkelijk van huis uit meekreeg), maar ook moesten zij kennis hebben van Romeins en canoniek recht; van de grondbeginselen van logica, filosofie en godgeleerdheid; vermoedelijk ook van kosmologie en elementaire geneeskunst, en zeker van zowel de theorie als de praktijk van de muziek, want St. Donaas was ook fameus als zangschool. Uit al die sferen zijn de sporen in het werk van deze Middelnederlandse dichter zichtbaar.

Maar over het geheel van Maerlants werk bezien, is het toch vooral de canon van het Latijnse grammatica-curriculum die als een bron voor

Maerlants Middelnederlandse dichtwerken heeft gediend. Zo verwerkt hij naast Ovidius ook Lucanus, Statius, Vergilius, Solinus, de *Ilias latina*, de *Aurora* van Petrus Riga en de *Alexandreïs* van Gautier de Châtillon - stuk voor stuk toppers uit de literatuurlijst van het trivium.¹² Hier zien we een Middelnederlandse schrijver om zo te zeggen teruggrijpen op zijn eigen Latijnse studieboeken. Het hoeft voor Maerlant geen onoverkomelijk probleem te zijn geweest om de zojuist genoemde werken te bemachtigen. Als de klassieke teksten van het middeleeuwse onderwijs behoorden zij juist tot de meest verbreide boeken, waarvan meestal ook nu nog meer dan tweehonderd exemplaren resteren. Ook heel wat andere van de door Maerlant gebruikte bronnen behoren tot de best verspreide standaardwerken van de dertiende-eeuwse geleerdenbibliotheek.

Boeken: zoeken

Stellig zal de Middelnederlandse dichter met het oog op zijn documentatie geregeld zijn schrijfvertrek verlaten moeten hebben om her en der de bibliotheken af te schuimen. Maar zulk gedreven speuren is dan ook wat Maerlant zo te zien zijn hele werkzame leven heeft gedaan. Hoe meer we ons rekenschap geven van de omstandigheden waarin hij moet hebben gewerkt, hoe minder we het als een onbetekenende stoplap hoeven te beschouwen dat bij Jacob van Maerlant *boeken* steevast rijmt op *zoeken*.¹³ Er zit stellig enige herkenning in de wijze waarop hij zelf in de proloog van zijn *Spiegel historiael* de auteur van zijn Latijnse hoofdbron voorstelt als een man die zijn reusachtige geschiedwerk verzamelde *uut vele boeken diemen verre dede souken*; en evenals de hier bedoelde Vincent van Beauvais (maar anders dan deze waarschijnlijk niet door een staf gesteund, doch in zijn eentje) zal ook Maerlant voor zijn bronnen heel wat hebben afgereisd.

Het is niet meer dan logisch om te veronderstellen dat hij ook hierbij graag is teruggevallen op de wereld die hem had gevormd: de intellectuele instellingen van West-Vlaanderen. Daar waren de bibliotheken die Jacob het beste kende; en als wij via de bewaarde boeken en boekenlijsten van deze instellingen een reconstructie maken van hetgeen daar in de

dertiende eeuw aanwezig was, dan stellen wij tot ons genoeg vast dat dit fraai spoort met de eerder vanuit Maerlants werken samengestelde leeslijst. Getuige de opmerkelijke *Maskeroen*-invoeging in zijn *Historie van den Grale* was Maerlant goed vertrouwd met de beginselen van het canonieke en, opmerkelijk vroeg, het Romeinse recht; welnu, in St. Donaas blijkt men getuige de bewaarde boekenlijst al in de dertiende eeuw de daartoe strekkende geschriften in bezit te hebben gehad.¹⁴ Ook blijkt uit deze lijst van honderd nummers dat St. Donaas kopieën had van de door Maerlant gebruikte kronieken van Orosius en Martinus Polonus, alsmede diverse geschriften over Alexander de Grote - de hoofdfiguur van Maerlants goed gedocumenteerde eersteling.

Maar het moet vooral in de ten nauwste met de school van St. Donaas verbonden zusterkloosters van Ter Duinen en Ter Doest geweest zijn dat Maerlant dikwijls heeft gevonden wat hij zocht.¹⁵ Bij deze cisterciënzers bezat men immers de *Historia solastica*, alsook het werk van Flavius Josephus en de biologische encyclopedie *De natura rerum* - de drie hoofdbronnen van de werken die Maerlant schreef nadat hij vanuit Voorne naar zijn geboortestreek was teruggekeerd. In het bezit van de abdij Ter Duinen laten zich verder nog aanwijzen - naast wederom Orosius en Alexanderbronnen - het *Secretum secretorum* en geschriften van Jordanes, Petrus Alfonsi en Paulus Diaconus - allemaal teksten die door Jacob van Maerlant zijn gekend!

Toen Maerlant in zijn jeugd en in zijn latere leven in het Brugse woonde, was de geleerde wereld van de cisterciënzers zowel ideëel als feitelijk nabij; maar ook vanaf het eiland Voorne was, naar kenners mij verzekeren, bij goede wind de bootreis naar Ter Doest binnen een dag te doen. Dat er vaak schepen in die richting op en neer gingen, lijdt geen twijfel: van oudsher bestonden er nauwe betrekkingen tussen de heren van Voorne en de Westvlaamse cisterciënzers, die op Voorne zelfs land bezaten en uithoven bestierden. Het was mogelijk ook via deze connectie dat Jacob zelf ooit vanuit West-Vlaanderen op het Hollands-Zeeuwse eiland was beland.

Onze slotsom lijkt dan ook te mogen zijn dat wat aanvankelijk een raadsel leek, bij nader toezien heel wel valt te duiden. Gegeven Maerlants eigen opleiding en connecties aan de ene kant, en aan de andere kant het

bezit aan boeken in nabije instellingen, laat zich de lijst van de door hem benutte teksten heel bevredigend verklaren. Waar een wil was - en die was bij Maerlant evident in overvloed aanwezig - bestond dus ook in onze dertiende-eeuwse streken al een weg. Het moet een hoop gezoek en veel gedoe geweest zijn, maar reconstructie van het toenmalige bezit bewijst dat voor wie toegang had tot de juiste netwerken het mogelijk was zich degelijk te documenteren - en Maerlants werken zijn er om te bewijzen dat hij daarin ook geslaagd is.

Eén boek verschil

Maar bij al dit geslaagde zoeken naar de juiste boeken, vertoont Jacob van Maerlants leeslijst ook gevoelige lacunes. De ergste pech is wel geweest dat Maerlant pas zo laat bekend geworden is met de geschiedenis van Engeland zoals Geoffrey of Monmouth die omstreeks 1136 had beschreven. Diens *Historia regum Britanniae* had de geschiedschrijving van het Britse koninkrijk op wetenschappelijke leest geschoeid, en zette vooral de standaard voor de historiciteit van koning Artur. Meer dan een eeuw nadien werd Arturs heerschappij door Jacob van Maerlant behandeld in zijn *Historie van den Grale*, waarin hij verhaalt hoe de fameuze Graal door volgelingen van Jozef van Arimathea vanuit Palestina naar Brittannië werd gebracht, om daar, veel later weer, object te worden van de ultieme queeste van de Tafelronde.

Voor deze geschiedenis had Maerlant als hoofdbron niets beters tot zijn beschikking dan een Frans prozageschrift van Robert de Boron, welk werk de Middelnederlandse dichter van meet af aan wantrouwen heeft ingeboezemd.¹⁶ Zo twijfelt Maerlant zeer aan De Borons gelijkstelling van de mysterieuze Graal met de beker van het Laatste Avondmaal. Vooral binnen de territoriale wateren van de gewijde geschiedenis zien we de Middelnederlandse dichter alle zeilen bijzetten om De Boron op het kompas van meer betrouwbare geschriften bij te sturen. Ook met betrekking tot het Britse deel van het verhaal moet hij ten aanzien van het Frans zijn twijfels hebben gehad, en hebben gespeurd naar betere bronnen; hier komt hij evenwel niet verder dan het vage vermoeden van

een geschrift over de profetieën van Merlijn en over de koningen van Engeland *dat menegen es onbekant* (vs. 6768). Blijkbaar kon geen van zijn geleerde contacten hem op dit punt echt verder helpen.

Opmerkelijk genoeg is Maerlant bij zijn naspeuringen naar Britse bronnen dus niet gestuit op de *Historia regum Britanniae*, terwijl die in de dertiende eeuw toch tot de meest verspreide geschiedwerken behoorde, juist ook in Vlaanderen - een exemplaar ervan belandde zelfs in de abdij Ter Duinen.¹⁷ Betrof het daar misschien een latere aanwinst; keken Jacob en de cisterciënzer librarius er bij vergissing overheen; of was het handschrift wellicht uitgeleend toen Maerlant ernaar zocht? Wat hiervan zij, ruim twintig jaar na zijn *Historie van den Grale*, bij de voorbereiding van zijn *Spiegel historiael*, heeft Maerlant de *Historia* alsnog in handen gekregen - en moeten hem de schellen van de ogen zijn gevallen. Bij Geoffrey kreeg hij immers een totaal andere versie van de Britse geschiedenis te lezen: waarin bijvoorbeeld wel een glorierijke koning Artur figureerde, maar aan de Graal geen woord werd vuil gemaakt.

Zoals zijn twaalfde-eeuwse voorganger *in historicis*, Henry van Huntingdon, die zijn ontdekking van Geoffreys kroniek - wellicht concreet: het exemplaar daarvan dat nog in onze universiteitsbibliotheek berust - verwoordt als *stupens inveni*, zo moet ook Maerlants vondst van de *Historia* hem met verbijstering hebben geslagen. Hij moest nu immers constateren dat zijn hele vroegere werk op drijfzand was gebouwd: niet alleen had de Graal van koning Artur niet op de tafel van het Laatste Avondmaal geprikt, die hele Graal had nooit bestaan! Het moet voor Maerlant wel de meest onthutsende ervaring van zijn loopbaan zijn geweest, en we horen hem tandenknarsen als hij in de *Spiegel historiael* bij de behandeling van Jozef van Arimathea meldt: "Van desen Joseph van Arimathien, maken hare favelien [=verzinsels] die logenaren vanden Grale - Dat ic vor niet houde altemale".¹⁸ Wat Maerlant er niet bij vermeldt, is dat hij in een vorig leven zelf ongewild aan de verspreiding van die fabeltjes had meegewerkt. Hij moet deze *Historie van den Grale* als de zwartste bladzijden uit heel zijn oeuvre zijn gaan beschouwen. Ook dat past bij de middeleeuwen: één boek meer of minder kon een wereld van verschil uitmaken.¹⁹

Overigens: dat ook Geoffrey of Monmouth in zijn geschiedverhaal er lustig op los gefabuleerd had, en dat wat dat betreft de keus tussen diens werk en dat van De Boron lood om oud ijzer was, kwam niet in Maerlant op; laat staan dat hij zou hebben kunnen denken aan de mogelijkheid dat die hele rattaplan rond Artur en zijn Tafelronde pure fictie was. Daarvoor was Geoffrey veel te veel een autoriteit in Maerlants ogen: vanwege het aureool van zijn Latijn, zijn serieuze stijl, en zijn beleden trouw aan gezaghebbende bronnen, met in een glansrol de vermelding van een *liber vetustissimus*, een oeroud boek dus waarop Geoffrey zich zegt te baseren - en waarvan wij inmiddels weten dat hij het compleet uit eigen duim gezogen heeft.

Boeken en gezag

Zo kennen wij de middeleeuwen weer, hoor ik U denken. Behalve als een tijdperk van geloof, staat deze periode immers om haar lichtgelovigheid bekend: een tijd die zwolg in de kritiekloze aanvaarding van de meest dwaze wonderen, en die met alle soorten van genoeg de eigen ratio op non-actief stelde als er een boek ter tafel kwam dat daarvan afweek, en helemaal wanneer dat een oud boek in het Latijn betrof. Wij hebben hier te doen met een clichévoorstelling waaraan ook grote mediëvisten hebben bijgedragen, en waarvoor ook wel enige evidentie beschikbaar is. Per slot komt een cliché nooit compleet zonder grond tot stand.²⁰ Bij nader toezien blijkt dit materiaal echter steevast te stammen uit de wereld van de leken, de halve en hele ongeletterden derhalve voor wie het medium van boek en schrift, en zeker in de begintijd ervan in hun kringen, hetzelfde onaantastbare aura kan hebben bezeten dat in recenter tijden van over de heg of van achter het loket wel aan de krant of de computer is toegekend. Maar als gezegd: het gaat daar steeds om blind ontzag bij leken; terzelfdertijd weten de kenners beter, en dat was ook al in de middeleeuwen zo waar het de waarde van het boek betrof.

Ook hier is het weer leerzaam om te zien hoe een toch maar bescheiden intellectueel als Jacob van Maerlant met het boek omgaat. In tegenstelling tot hetgeen hem vanuit de clichévoorstelling wel is aangewreven,

wordt die omgang juist gekenmerkt door de inzet van kritische zin en de mobilisatie van de rede.²¹ Geen enkel boek, laat staan het medium boek als zodanig, bevatte in zijn ogen a priori de volmaakte, letterlijke waarheid. Hooguit bezaten sommige boeken en hun schrijvers groot gezag; maar zelfs dat gezag had zijn beperkingen. Op vele plaatsen in zijn oeuvre zien we Maerlant zich dan ook bezinnen op de waarde van zijn boeken. Dat wil dan zeggen: zoeken naar de meest betrouwbare autoriteiten; waar het maar kan, zijn bronnen vergelijkend; wikkend en wegend ingeval van tegenspraak, waarbij hij soms niet verder komt dan het in commissie naast elkaar plaatsen van contraire opvattingen, maar soms ook op eigen kracht een voorkeur uitdenkt; scheiden tussen meer en minder gezaghebbende geschriften; soms scepsis uitend waar de voorstelling van zaken in zijn bronnen hem te gortig wordt; dubbend over interpretaties; wijzend op lacunes in de bronnen; oude boeken niet aanroepend als het *nec plus ultra*, maar juist met de terughoudendheid van iemand die beseft dat hij wellicht verouderde inzichten weergeeft - en dat alles altijd met het respect dat een eenvoudige klerk jegens zijn bronnen betaamt, maar wel een klerk die er desgewenst geen been in ziet om deze bronnen danig te manipuleren, want het publiek hoeft uiteraard niet alles aan zijn neus gehangen te krijgen.

Hoe meer ik mij in de afgelopen jaren in Maerlants werk heb kunnen verdiepen, hoe minder ik nog principieel verschil zie tussen de wijze waarop hij met zijn boeken omsprong, en ik met de mijne; en hoe minder principieel voor mij dus ook het verschil geworden is tussen de waarde van het boek voor intellectuelen uit de dertiende en uit de twintigste eeuw.²² Wel is er uiteraard een immens gradueel verschil, dat in de loop van zeven eeuwen zelfs zodanige proporties heeft aangenomen dat men het gemakkelijk voor principieel verslijt. Vandaag de dag bezitten vele Nederlanders thuis meer boeken dan er op enig moment in heel de middeleeuwse Lage Landen voorhanden zijn geweest. Het gezamenlijk bezit in Nederlandse huishoudens belooft meer dan anderhalf miljard exemplaren.²³ Daarbovenop staan er nog negentig miljoen banden in de tweeduizend bibliothekinstellingen die ons land rijk is, en levert het Centraal Boekhuis doorlopend 86.000 verschillende titels uit aan een fijnmazig netwerk van boekhandels. En daaromheen de rijk opgetuigde

infrastructuur van boekenbijlagen, boekenprogramma's, boekenweken, boekenbeurzen, boekenbonnen, boekenclubs, het boekenbal ook voor mijn part. De plaats die boeken in ons land innemen, is nog nooit zo groot geweest als nu, en mondiaal bezien haast zonder weerga; waarmee de Lage Landen een traditie voortzetten van eeuwenoude hoog-geletterdheid - dat allemaal in weerwil van de profetieën van waanwijze techneuten die meenden dat met de invoer van de chip het boek op zijn retour zou raken.²⁴

Maar dat aloude boek is als object niet van de vergankelijke orde van de rekenlineaal of de carbidlamp, maar iets veel fundamentelers, veeleer op het niveau van pakweg wiel of vuur. Die permanentie dankt het boek natuurlijk aan zijn dikwijls onvergankelijke inhoud; maar nauwelijks minder aan zijn unieke vorm als materieel object (een middeleeuwse vinding, overigens), die het eenieder mogelijk maakt op elk moment, in vrijwel elke context en lichaamshouding, kennis te nemen van een boek naar eigen keuze - en niet te vergeten ook: dat boek op elk gewenst moment weer dicht te slaan. Het is de vrijheid die het boek aan mensen biedt, zowel door inhoud als door vorm, die het zo onverwoestbaar maakt. De middeleeuwse etymologie doorzag dit al, en zei dat *liber* kwam van *libertas*. Taalkundig was dit een vergissing, maar naar de geest volmaakt getroffen - en ook nog altijd het onthouden waard aan onze universiteit, die als een bolwerk van de vrijheid ook bol van boeken hoort te staan.

NOTEN

- * Zoals zodikwijls, heb ik veel te danken aan gesprekken met mijn Antwerpse collega prof. Frank Willaert. Drs. Petra Berendrecht (NLCM) verleende vitale steun bij het onderzoek naar Maerlants boekencultuur.
- 1 Vgl. E. Warlop: “‘Pariteit’ in het bisdom Doornik in de dertiende eeuw”, en A. Derolez: ‘Notice sur les livres et la bibliothèque de la cathédrale de Tournai au moyen âge’, beide in *Horae Tornacenses* (Tournai, 1971), p. 60-67 en 68-78. Stellig wordt met *bibliotecam suam in undecim voluminibus* bedoeld opeen elfdelige, rijk geglosseerde bijbel (met dank aan prof.dr. L.J. Engels).
  - 2 Klassiek op dit gebied is J.W. Thompson: *The medieval library* (Chicago, 1939); zie ook E.A. Savage: *Old English libraries: the making, collection and use of books during the Middle Ages* (London, 1911). Een meer recent standaardwerk is *Histoire des bibliothèques françaises. Les bibliothèques médiévales du VIe siècle à 1530* (z.p., 1989). Zoals wel vaker, is er voor de Lage Landen niets vergelijkbaars; overigens niet bij gebrek aan belangwekkend materiaal uit deze streken!
  - 3 Vgl. R. Köhn, “‘Unsere Bibliothek ist nicht wie die Anderen...’ Historisches, Anachronistisches und Fiktives in einer imaginären Bücherwelt”, in M. Kerner (red.): “...eine finstere und fast ungläubliche Geschichte”? *Mediävistische Notizen zu Umberto Ecos Mönchsroman ‘Der Name der Rose’* (Darmstadt, 1987), p. 81-114.
  - 4 Vgl. R.H. Rouse: ‘The early library of the Sorbonne’, *Scriptorium* 21 (1967), p. 42-71 en 227-251.
  - 5 Een eerste verzameling van referenties werd aangelegd in de Leidse doctoraalscriptie van Greet Kettenis (1982). Qua teksten valt alleen nog te wijzen op de zgn. Nederfrankische Tristant-fragmenten, uitgegeven door G. de Smet en M. Gysseling in *Studia Germanica Gandensia* 9 (1967), p. 197-234; het is evenwel onwaarschijnlijk dat deze tekst aan de basis zou liggen van de verspreiding van de stof over het Middelnederlandse taalgebied.
  - 6 Ook dit zijn evenwel voorlopige indrukken, door nader onderzoek te preciseren; vgl. H. Kienhorst en H. Mulder: ‘Copiisten van Middelnederlandse literaire handschriften’, *Dokumentaal* 15 (1986), p. 93-95. Spectaculaire suggesties van het tegendeel wekken W.Gs Hellinga en A. Kampstra in M. Draak: *De Middelnederlandse vertalingen van de Proza-Lancelot* (2de dr. Amsterdam, 1977), p. 45-46, n. 5.

- 7 Zie voor de literatuur bij het navolgende de edities van de beide werken in het *Corpus Gysseling* II/5-6, 1985-1987, en verder A. Deboutte e.a.: *Sint Lutgart, patrones van Vlaanderen* (tentoonstellingscatalogus Brugge, 1974); W.P. Gerritsen: 'Waar heeft Willem van Afflighem zijn jamben vandaan?', *Liber amicorum Jules van Oostrom* (Extra uitgave van Vooy's, Utrecht, 1985); Anja de Man: 'Het leven van Sinte Lutgard door broeder Geraert', *Ons geestelijk erf* 60 (1986), p. 125-147 en Wim Zonneveld: *Van Afflighem en Chaucer: het Leven van Sinte Lutgart als jambisch gedicht* (Utrecht, 1992).
- 8 Voor advies dank ik hier graag collega W.P. Blockmans.
- 9 Zie bijv. W.P. Gerritsen: 'Wat voor boeken zou Floris V gelezen hebben?', in *Floris V. Leven, wonen en werken in Holland aan het einde van de dertiende eeuw* (Den Haag, 1979), p. 71-86, m.n. p. 82, n. 32.
- 10 Vgl. R. Köhn: 'Schulbildung und Trivium im lateinischen Hochmittelalter und ihr möglicher praktischer Nutzen', in J. Fried (red.): *Schulen und Studium im sozialen Wandel des hohen und späten Mittelalters* (Sigmaringen, 1986), p. 203-284, m.n. p. 226; K. Grubmüller: 'Mündlichkeit, Schriftlichkeit und Unterricht', *Der Deutschunterricht* 41 (1989), p. 41-54, m.n. 48-51. De laatste jaren behoort de middeleeuwse *memoria* tot de favoriete onderzoeksobjecten, getuige boeken als J. Coleman: *Ancient and medieval memories* (Cambridge, 1992) en M.J. Carruthers: *The book of memory. A study of memory in medieval culture* (Cambridge, 1990). Waardevol blijft H. Hajdu: *Das mnemotechnische Schrifttum des Mittelalters* (Wien etc., 1936).
- 11 Voor de ontleningen aan Ovidiaanse stof in *Alexanders geesten* zie Berendrecht (ter perse); voor die in *Historie van Troyen* zie Jongen: *Van Achilles tellen langhe* (Deventer, 1988), p. 19-20 en via het register. Voor Medea en Narcissus in de strofische gedichten zie *Tweede Martijn*, strofe 9-10 (en zie ook vs. 159-162). Ook in de *Rijmbijbel* verwijst Maerlant vlotweg, los van de *Historia scolastica*, naar Ovidius (en Vergilius): zie vs. 2546-47, 7923-28 en 8222-26.
- 12 Zie dienaangaande o.a. G. Glauche: *Schullektüre im Mittelalter* (München, 1970), N. Henkel: *Deutsche Übersetzungen lateinischer Schultexte* (München, 1988) en het in n. 10 genoemde artikel van Köhn.

- 13 Zie bijvoorbeeld *Der naturen bloeme* (ed. Verwijs 1878) proloog/41-42, 143-144 (var.) en III, 2281-82 (var.); *Spiegel historiael* (ed. De Vries/Verwijs 1861-1879) I, VI, 12/3-4 en IV, II, 44/57-58; *Alexanders geesten* (ed. Franck 1880) X, 1517-1518; *Sinte Franciscus leven* (ed. Maximilianus 1954) 131-132. (Overigens: als de ontsluiting van Middelnederlandse teksten d.m.v. moderne media (indices, om nog te zwijgen van on line en cd rom) niet zo volstrekt onderontwikkeld was, zouden we dergelijke plaatsen niet zo bloedig in de boeken hoeven te gaan zoeken!)
- 14 Vgl. R. de Keyser: 'Individueel en collectief boekenbezit bij de kanunniken van het Sint-Donaaskapittel te Brugge tijdens de late middeleeuwen', *Archief- en bibliotheekwezen van België* 43 (1972), p. 141-175; A. Dewitte: 'Scholen en onderwijs te Brugge gedurende de middeleeuwen', *Handelingen Société d'Émulation* 109 (1972), p. 145-217. De achtergronden van Maerlants *Maskeroen* zijn onderwerp van de Leidse doctoraalscriptie van Anton van Kempen; ik hoop er in een bijdrage aan de toekomstige toneelgeschiedenis van Nederland op terug te komen.
- 15 Zie over deze instellingen en hun relatie met St. Donaas Frits van Oostrom: 'Maerlant tussen Noord en Zuid. Contouren van (en voor) een biografie' (in *Aanvaard dit werk. Over Middelnederlandse auteurs en hun publiek*. Amsterdam, 1992, p. 185-216) en de daar genoemde literatuur. Voor de reconstructie van de bibliotheek zijn in het bijzonder van belang: G.I. Lieftinck: *De librijen en scriptoria der West-Vlaamse cisterciënzerabdijen Ter Duinen en Ter Doest in de 12e en 13e eeuw en hun betrekkingen tot het atelier van de kapittelschool van Sint Donatiaan te Brugge* (Gent, 1953); M. Isaac: *Les livres manuscrits de l'abbaye des Dunes d'après le catalogue du XVIIe siècle* (Aubel, 1984) en *Vlaamse kunst op perkament* (Brugge, 1981).
- 16 Vgl. W.P. Gerritsen: 'Jacob van Maerlant and Geoffrey of Monmouth', in K. Varty (red.): *An arthurian tapestry. Essays in memory of Lewis Thorpe* (Glasgow, 1981), p. 368-388.
- 17 Vgl. J. Crick: *The Historia regum Britannie of Geoffrey of Monmouth*, dl. IV: *Dissemination and reception in the later Middle Ages* (Woodbridge, 1991), p. 210 en 217. Voor een nog in Brugge bewaard exemplaar uit Ter Duinen zie Isaac (zie n. 15), nr. 7.28; het handschrift wordt door Isaac in de 14de eeuw geplaatst, maar haar dateringen lijken wel vaker aan de late kant. Zie echter ook W. Verbeke e.a. (red.): *Arturus rex* (Leuven, 1987), p. 150-168, m.n. p. 154.

- 18 Ed. De Vries/Verwijs I, VII, 39/61-64 (vgl. ook *truffen vanden grale* in III, II, 42/15, en vgl. III, I, 36/109-112). Duidt de minachting waarmee Maerlant in de epiloog van de *Rijmbijbel* (vs. 34814; dat. 1271) over Arturs boerden spreekt, en helemaal de proloog van *Sinte Franciscus leven* (vs. 33-38; omstreeks 1280) erop dat hij inmiddels kennis droeg van Geoffreys werk? Meer algemeen: is het toch zo dat Maerlant in zijn Voornse periode zichtbaar verder van de boeken zat dan nadien (terug) in het Brugse? Ook dat hij op Voorne zo sterk leunt op de klassieke schoolteksten, zou daarop kunnen wijzen.
- 19 Vergelijkbaar is het geval van de Trojaanse geschiedenis, waarvoor Maerlant pas ten tijde van de *Spiegel historiael* (via Vincentius) nader inzicht kreeg in de voorstelling bij Dares en Dictys, hetgeen hem een andere visie op de val van Troje in de pen gaf; vgl. Jongen: *Achilles* (zie n. 11). Volgens Th. Coun zou Maerlant bij het werken aan *Sinte Franciscus leven* wel een (kersvers) Diets diatessaron hebben gekend, maar ten tijde van de *Rijmbijbel* nog niet ('De Zuidnederlandse vertaling van de vier evangeliën', in Th. Mertens e.a.: *Boeken voor de eeuwigheid* (Amsterdam, 1993), p. 87-107, m.n. 104-107). Al met al lijkt zijn belezenheid gedurende de jaren duidelijk te zijn toegenomen.
- 20 Zie bijv. C.S. Lewis: *The discarded image* (7de dr. Cambridge, 1974), p. 5 en 11; vgl. ook (onder Lewis' invloed?) W.P. Gerritsen: *Vier inleidende colleges over Middelnederlandse litteratuur* (3de dr. Utrecht, 1977), p. 14. Omstandiger en alleen al daardoor minder schematisch is C. Lofmark: 'On medieval credulity', in H. Siefken e.a. (red.): "*Erfahrung und Überlieferung*". *Festschrift für C.P. Magill* (Cardiff, 1974), p. 5-21; maar ook Lofmark ontkomt niet aan vertekening, bijvoorbeeld ten aanzien van de correlatie tussen ouderdom en gezag: zie ook zijn *The authority of the source* (London, 1981), p. 15-16.

Vaak wordt het cliché bevorderd doordat men niet alleen de kritische vermogens in de middeleeuwse cultuur onderschat, maar ook de hedendaagse onafhankelijkheid overwaardeert, en/of de vergelijking vertekent door middeleeuwse (semi-)leken met moderne natuurwetenschap te confronteren. Niet toevallig vindt men bij de mediëvisten-filosofen vaak een veel genuanceerder beeld; zie bijv. L.M. de Rijk: *Middeleeuwse wijsbegeerte* (Assen etc., 1977), m.n. hoofdstuk 4 en 9, en K. Schreiner: 'Discrimen veri ac falsi', *Archiv für Kulturgeschichte* 48 (1956), p. 1-53. Interessant is ook M. Duchet-Suchaux: 'Naissance des esprits critiques', in G. Hasenohr e.a. (red.): *Culture et travail intellectuel dans l'occident médiéval* (Paris, 1981), p. 47-58.

- 21 Vertekend is bijv. de voorstelling van Verwijs in zijn inleiding bij *Der naturen bloeme*, p. X; veel beter is al J. te Winkel: *Maerlant's werken als spiegel van de dertiende eeuw* (2de dr. Gent etc., 1892), p. 384-394. Zie ook *Spiegel historiael* (ed. De Vries/Verwijs), p. XXX, n. 3. Goede rekenschap van Maerlants situatie geeft W.P. Gerritsen: 'Het spoor van de viervoetige locusta', *De nieuwe taalgids*, W.A.P. Smit-nummer, 1968, p. 1-16.
- 22 Zeer herkenbaar is dan ook de geest achter de documentatietechnieken zoals die door Richard Rouse in de dertiende-eeuwse geleerde wereld is aangewezen; zie bijv. 'L'évolution des attitudes envers l'autorité écrite: le développement des instruments de travail au XIIIe siècle', in *Culture et travail intellectuel* (zie n. 20), p. 115-144 en 'La diffusion en Occident au XIIIe siècle des outils de travail facilitant accès aux textes autoritatifs', *Revue des études islamiques* 44 (1976), p. 115-147. Speciaal de cisterciënzers hebben in dit proces een belangrijke rol gespeeld; werd Maerlant van de zijde van Ter Duinen en Ter Doest hiermee geconfronteerd?
- 23 De (uiteraard globale) cijfers werden mij geleverd door de Stichting Speurwerk ("onderzoek, documentatie en bedrijfsinformatie voor boekhandel en uitgeverij"), waaraan ik ook de volgende gegevens dank.
- 24 Wel lijkt er voor het hooggeletterd Nederland één serieus gevaar te dreigen, waarop recentelijk vooral in *Elsevier* (31-7 en 13-11 1993) is gewezen: het feit dat bij de jeugd het lezen terugloopt, en zelfs als enigermate suspect geldt. In "Goede tijden, slechte tijden" - die thermometer van de adolescentie tijdgeest - ziet men nooit een boek; wel figureerde enige tijd een personage dat schrijver wilde worden; hij bleek een moordenaar te zijn.